

М.І. Гаврилов

Донецький державний університет управління, Україна

ПРАВО ЯК МІРА СВОБОДИ

У статті право розкривається як наявне буття свободи, обов'язок розглядається як спосіб прояву і доповнення права, ідея свободи визначається через діалектику єдності прав і обов'язків.

Якщо виходити з того, що сама по собі постановка проблеми реалізації сутнісних сил людини в співвідношенні з поняттям свободи настільки аксіоматична і має таку довгу історію свого осмислення, а черговий ракурс її бачення навряд чи здатний внести велику ясність до її розуміння, то інші варіанти вирішення цієї проблеми своєю непродуктивністю зайвий раз можуть підтвердити, що формування людського початку в індивіді безпосередньо пов'язане з осмисленням проблеми свободи. Не випадково багато сторін життєдіяльності людини прямо або побічно виходять на проблему досягнення свободи.

Людина, що формується, може бути вільною тільки потенційно. А ось щоб бути вільною дійсно, їй необхідно створити засоби для досягнення бажаної свободи. Одним з них і є демократична держава. Будь-яка інша форма державного устрою не відповідає цій умові.

Ідея права, ставши науковою проблемою, цілком і повністю була асимільована розсудком. Про це свідчать дослідження С.С. Алексеєва, М. Бартошок, П.Г. Давидова, П.Г. Зикова, Д.А. Керимова, Б.О. Кистяківського, В.М. Кудрявцева і Казимірчука, О.Е. Лейста, Д. Лойда, С.М. Медведєва, В.С. Нерсисянца, Ж. Ніва і А. Фадіна, П.І. Новгородцева, В.А. Четвернина та ін. Панування формально логічних канонів визначило структуру розгляду права як деякої самостійної єдності. Лише тільки в Гегеля ми зустрічаємо спробу перебороти тиски розсудку і помістити проблему права у сферу розуму, щоб ідея права, нарешті, змогла знайти свій істинний зміст. Разом з тим «Філософія права» Гегеля дала черговий імпульс дослідженню проблеми права на розумовому рівні, що залишився пріоритетним до сьогодні не тільки у правничих науках, у теорії держави й права, але й у філософії. Більш того, після Гегеля філософія практично усунулася від вивчення даної проблеми за допомогою розумового способу освоєння світу, тобто власне філософського рівня аналізу. Через це вона була змушена наслідувати і наслідує донині приватні наукові підходи і практику перетворення громадських структур. Можна напевне констатувати, що філософія в цьому питанні цілком втратила своє сутнісне підґрунтя і перетворилася на одну з галузей наукового знання з численними відгалуженнями і напрямками. Це лише набагато разів збільшило кількість опіній і підходів, які за своєю суттю не мають нічого спільного з філософією як розумовим способом освоєння світу. Замість того, щоб «зрити у корінь», стали досліджувати «галузі» і «гілочки» і навіть окремі «листочки». Зрештою сутнісне замінили на феноменологічне, тобто на опис тих численних явищ, що давно втратили зв'язок зі своїм сутнісним началом.

З іншого боку, незважаючи на позитивний внесок, зроблений Гегелем в галузь філософії права, маємо констатувати, що він не віднайшов за допомогою права, в чому полягає природа демократичної державності. У нього проблема права в цілому позначена в контексті об'єктивної душі. Власне кажучи, постановки питання про право як засіб реалізації державної влади в нього теж немає. До того ж, прагнучи звільнитися від розумових пут, він залишається в полоні деяких розумових схем і чуттєвих уявлень, що дісталися на спадок від минулого. Це видно навіть з того, що він постійно співвідносить

своє розуміння проблеми права з тим, що вважається загальноприйнятим, що вже стало *дійсністю*. Найвагомим аргументом, який можна навести на доказ цього висновку, є, на нашу думку, той факт, що своєю філософією права Гегель довів закономірність конституційної монархії не як ідеї у чистому вигляді, а як прикладу реально існуючого державного устрою.

У багатьох дослідженнях свобода розглядається і як мета життя людини, і як ересь теократичної системи координат, і як порожня фікція у фаталістичних вимірах життя, і як шлях до божественного блага, порятунку душі, і як засіб відновлення людської гідності, і як шлях до соціальної рівності й справедливості, і як внутрішня самодостатня сутність людини та ін. Діапазон змістовних моментів цього поняття починається від негативних проявів – свобода «від», містить все різноманіття позитивних моментів – свобода «для» і, зрештою, виражає *можливість проявів людини відповідно до своїх уявлень і бажань, а не внаслідок примусу* (Н. Аббаньяно, М.А. Абрамов, Д. Актон, Р. Арон, В.Ф. Асмус, К. Бенжамен, І. Берлін, Б.С. Бродський, І.В. Бичко, Л. Валла, А. Веллмер, П.П. Гайденко, Р. Гей, Р. Дворкін, Д. Дьюї, А. Зотов, Б.Г. Капустін, Л.А. Коган, А. Коллінз, Б. Констан, Я. Нарвесон, В.В. Нерсесянц, А.С. Нілл, О.М. Ноговицин та ін.).

Різноманіття тлумачень прав і свобод людини обумовлюється тим, що вони розглядаються крізь призму соціальних структур тієї або іншої держави, у межах і стосовно якої права людини можуть бути здійснені. Разом вся ця кількість точок зору вкладається у два наукові підходи.

Прихильники першого підходу виходять з того, що фундаментальні права людини на життя, безпеку, волю, власність, опір гнобленню та інші розуміються як природні, невід'ємні та священні норми людської поведінки, що існують незалежно від держави. Безумовно, у рамках цього підходу по-різному оцінюється кінцеве джерело прав людини. Як правило, його вбачають у самій природі людини, в основних потребах: підтримці життя, безпеки, у волі від насильства і соціально невиправданих обмежень, повазі людської гідності тощо.

Основні права особистості мають недержавне і неюридичне походження. Держава не може відібрати в людини властиві їй від народження фундаментальні права, хоча вона може або поважати і гарантувати, або порушувати і придушувати їх. З розвитком суспільства обсяг прав і конкретний їх зміст змінюються і розширюються, але самі основні права залишаються незмінними, відбиваючи сталість основних якостей роду людського. Незалежно від конкретних етапів розвитку суспільства і законодавчих норм існують базові моральні принципи і права людини. Маючи для людства вищий ціннісний статус, вони виступають зовнішнім критерієм, універсальною мірою оцінки будь-якого суспільного ладу.

Прихильники другого підходу заперечують будь-яке недержавне походження прав людини, виходять з раціональної самооцінки права, його незалежності від економічних і соціальних передумов. Для них держава є єдиним джерелом і гарантом прав і свобод людини. У такому розумінні істотних розходжень право і закон не мають. Із загальної системи прав і свобод не виділяються права і свободи особи. І навіть у тому вигляді, як ці права і свободи визначаються, вони не мають верховенства над правами держави. Тут панує думка, що залежно від державної необхідності і можливостей держави змінюються і самі права громадян.

Тому **метою даної статті** є спроба розкрити поняття свободи за допомогою права, яке виступає засобом реалізації сутнісних сил людини в контексті вимірювання державності демократичної держави.

Щоб право відповідало ідеї свободи, у ньому мають міститись одночасно і визначення здійснення, і те, що має бути здійснено. Саме свобода знаходить у праві своє здійснення, і вона не обмежена в ньому. Адже сама ідея у визначенні поняття свободи

полягає в тому, що свобода цілком здійснюється. Тому обмежується не свобода, а право. Гегель прямо вказує на те, що визначення права не повинне мати відбитка негативності і бути чимось обмежуючим стосовно свободи. Навпаки, право стосовно свободи має стверджуюче начало. Через це свобода має можливість виступати в праві як така, що затверджується і присутня у процесі його реалізації. У свою чергу визначення права має ґрунтуватись на понятті свободи. У праві свобода має реалізувати себе як свобода, котра має наявне буття. Інакше кажучи, взаємозв'язок наявної реальності й ідеї свободи складає зміст поняття права. Звідси поняття «право» необхідно визначати як наявне буття свободи. Як складова частина свободи право є щось, що має бути підлеглим свободи. Але виходячи з того, що більш змістовне визначення свободи є суттю не тільки права, але й обов'язку, права мають завжди співвідноситися з обов'язками.

Щоб зрозуміти, що являє собою наявне буття свободи, треба обов'язково розглянути обов'язок як спосіб прояву і доповнення права. Розум не може перебороти зовнішню роз'єднаність прав і обов'язків. Для нього обов'язок не просто є чимось, що цілком відрізняється від права, але і розглядається як щось відособлене від права. У розсудковій свідомості право існує само по собі, а обов'язок сам по собі. Вони можуть навіть і не зустрітися один з одним. І тільки розум здатний зрозуміти, що в процесі здійснення свободи обов'язок не тільки виступає як протилежність праву, але і як засіб його реалізації, тобто стає тотожним праву. Через діалектику єдності прав і обов'язків, у якій міститься ідея свободи, можна зрозуміти, що людина, по суті, має обов'язки лише остільки, оскільки в неї є права.

Ступінь реалізації свободи обмежується умовами реалізації права. Умови є системою координат, що має певну визначеність. Чим менше визначені вихідні параметри умов, тим у меншому ступені свобода досягається. Свобода як атрибут чого-небудь може лише вказувати на міру освоєння майбутнього, а точніше, бути мірою влади над майбутнім. Тому свобода дій не може мати характер абсолютності. Вона завжди відносна в межах сформованої соціальної практики і можливих форм її перетворення.

Права й обов'язки як протилежності заперечують і одночасно обумовлюють один одного. За Гегелем, право характеризує «наявне буття вільної волі» і в такий спосіб право містить у собі наявне буття усіх визначень свободи, що у відношенні суб'єктивної волі є її обов'язки. Він відзначає, що «деякому праву з мого боку відповідає в іншому деякий обов'язок. Інакше кажучи, інший зобов'язаний поважати моє право» [1, с. 327]. Необхідно вказати на те, що той, «хто не має ніяких прав, той не має ніяких обов'язків, і навпаки: хто не має ніяких обов'язків, той не має ніяких прав. У моральній сфері обов'язки і права переходять один в одного і зливаються між собою» [1, с. 328]. Щодо того, хто не має обов'язків, здійснюються не права, а воля, яка виливається в ту чи іншу форму сваволі. Батько бере на себе обов'язки перед товариством (тобто перед іншими) із приводу формування людини (виховання дітей), котрі дозволяють йому мати визначені права в процесі стосунків з дітьми. Обов'язки і права утворюють цілісність, що має характеристику життєвості тільки в тому разі, коли «те ж саме, що є право, є також і обов'язок, а те, що є обов'язок, є і право» [1, с. 327]. Якщо обов'язок випустити з уваги, то свобода як ціле розпадається і втрачає свою життєвість. Інакше кажучи, право як тенденція виражає сутність свободи, обов'язок – несвободи. Розкладаючи свободу як недиференційовану єдність на складові, розсудок виділяє ці дві тенденції, закріплює їхню співвіднесеність із свободою і несвободою і на цьому обмежується.

Обов'язок як поняття виражає необхідність здійснювати дії безумовні для виконання, щоб через них домогтися бажаної мети. Безумовність у цьому визначенні вказує на те, що завжди є в наявності споконвічно задані відносно постійні дії, необхідні для зміни умов у бажаному напрямку. Обов'язок можна розглядати як алгоритм дій,

своєрідні техніки, необхідні для зміни умов у бажаному напрямку. Тим самим обов'язок як поняття не просто співвідноситься з поняттям «необхідність». Як і необхідність, обов'язок є умовою, завдяки якій здійснюється визначена міра свободи, виражена у формі права. Виконання певного обов'язку дає відповідне право. Обов'язок – міра необхідності, що визначає умову реалізації майбутнього. Обов'язки за часом здійснюються раніше, ніж формується право.

Причинно-наслідкове тло чи причинно-наслідкова система координат – це ті істотні, необхідні зв'язки чи відносини, що простягаються з минулого в майбутнє, із сьогодення в майбутнє і які можна створювати в майбутньому. У своїй сукупності вони утворюють *умови*, які необхідно враховувати при здійсненні влади. Тому обов'язок можна розглядати як такий причинно-наслідковий зв'язок, що має характер безумовності. Інакше кажучи, він має залежати від того зовнішнього, котре може бути розглянуте як додаткова умова. Необхідні умови для здійснення причинно-наслідкового зв'язку задаються алгоритмом дій. Звідси обов'язок необхідно розглядати як умову для здійснення причинно-наслідкового зв'язку, що веде до бажаного результату. Тут можуть бути два варіанти: або створення умов передусь причинно-наслідковому зв'язку через реалізацію волі, або ці процеси проходять одночасно. Таким чином, складовими обов'язку є ті ж самі атрибути влади, що і для права, але узяті в строго заданій області припустимих значень, тобто обмежені.

Як соціальна особа індивід створює в процесі взаємодії з іншими умови, які необхідно постійно відтворювати, щоб вирішувати свої проблеми. Очікуваний результат стає для нього його правом, дотримання обов'язків – умовою. Так виявляє себе діалектика умов і засобів. Головна вимога у цій діалектиці – прагнення до досягнення згармонізованості.

Що стосується тези «хто не має прав, той не має обов'язків», то на рівні повсякденної свідомості така діалектика прав і обов'язків не сприймається. Найчастіше обов'язок на рівні уявлення ототожнюється з повинністю, з тими діями, що виконуються усупереч внутрішньому узгодженню із самим собою. Фактично є коло приписів, заданих ззовні, не урівноважених узаконеними можливостями як правами, але вони не є обов'язками. Усе приписане ззовні, але не прийняте людиною як належне, супроводжується застосуванням засобів зовнішнього силового впливу, котрі засновані на продукуванні страху. У раба немає внутрішньої самодетермінації, адже її джерело – взаємозумовленість прав і обов'язків. Щоб раб ефективно виконував необхідну його власнику роботу, для цього потрібний доглядач. Раб не виконує обов'язки, тому що він не зобов'язав себе сам, не перевів їх у сферу морального, не зробив для себе ці обов'язки боргом. Його *насилують*, тобто силоміць примушують виконувати що-небудь. Тільки коли виконання справ буде пов'язано з боргом, тобто з моральним началом, тоді мову можна вести про обов'язок, тому що в цьому випадку він вже буде співвіднесений з правом. Ця співвіднесеність може бути виражена в простій формі: *можу робити – можу не робити*. Природно, у своєму найбільш повному втіленні вона повинна бути подана як міра реалізації людського начала.

Розглядаючи діалектику прав і обов'язків у процесі становлення демократичної державності, необхідно відзначити наступне. Відмінність прав і обов'язків виявляється не стільки як різниця внутрішнього і зовнішнього, але і як внутрішня відмінність. Право завжди характеризує визначену можливість, яка так чи інакше визначена наперед, тобто узаконена. Обов'язок визначає безумовність діяльної регуляції, що для індивіда стає категоричним імперативом із його власної охоти. Людина, зазначає Гегель, «оскільки вона хоче бути дійсно, повинна наявно існувати, повинна *обмежувати себе* (виділено мною. – М. Г.)» [2, с. 231]. Інакше кажучи, вона сама окреслює для себе коло дій, безумовних для виконання, щоб скористатися тими можливостями, що відкриваються

після прийняття на себе обов'язків. Її обов'язки в одній сфері дають їй права в іншій сфері. У рамках соціальної спільності дана внутрішня відмінність виступає як обов'язок одних і права інших, і навпаки.

Цю діалектику прав і обов'язків для будь-якого суб'єкта можна виразити через принцип збалансованості прав і обов'язків. Відповідно до цього принципу *обсяг прав повинен бути урівноважений обсягом обов'язків*. Скільки в кого-небудь прав, стільки в нього має бути й обов'язків, що урівноважують ці права. Якщо взяти за «одиницю» усю повноту свободи, до якої прагне індивід, то дві її складові, права й обов'язки, не будуть дорівнювати половині, щоб у сумі утворити «одиницю». Кожна з них окремо являє собою дві цілості, повнота яких може бути виражена як дві «одиниці». Свобода в цьому разі є результатом такого взаємозв'язку прав і обов'язків, що буде утворена реальним наповненням цих цілостей. Великий ступінь свободи визначається більшою мірою тотожності прав і обов'язків. Одна зі складових свободи – або право, або обов'язок – повинна поглинути іншу, якщо вона за розміром більша, ніж інша. Вони можуть також бути цілком поглинені одна одною, якщо вагомість їхніх цілостей буде однаковою. Це взаємопроникнення прав і обов'язків дає у своєму підсумку реальний ступінь свободи, але при цьому може утворитися залишок, отриманий у результаті того, що одна зі складових була більша за своїм розміром, ніж інша. Якщо залишиться більше обов'язків, виявиться *примус*. Якщо права не будуть урівноважені обов'язком, з'явиться можливість *сваволі*.

Підводячи підсумок вищевикладеному, можна констатувати, що кожний, хто бажає одержати яке-небудь право, що давало б йому визначену повноту свободи, має узяти на себе відповідні обов'язки, тобто такі обов'язки, що впливають з цього права. Інакше використання тільки свого права без виконання пов'язаних з ним обов'язків може бути як абсолютним, так і відносним. Абсолютність буде підкреслювати односторонню реалізацію прав чи обов'язків. Право реалізується через засіб і тим самим врівноважує обов'язки, пов'язані з виконанням функцій. Треба зазначити, що в діалектиці прав і обов'язків право як узаконена можливість завжди забезпечене тими засобами, що є в наявному бутті. Свобода не досягається без застосування засобів. Але та збалансованість прав і обов'язків, яку передбачає демократична державність, вимагає строгого дотримання доцільності у взаємозв'язку мети і засобів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель Г.В. Энциклопедия философских наук. Философия духа. – М.: Мысль, 1977. – Т. 3. – 471 с.
2. Гегель Г.В. Энциклопедия философских наук. Наука логики. – М.: Мысль, 1974. – Т. 1. – 452 с.

Н.И. Гаврилов

Право как мера свободы

В статье право раскрывается как наличное бытие свободы, обязанность рассматривается как способ проявления и дополнения права, идея свободы определяется через диалектику единства прав и обязанностей.

M.I. Gavrylov

A Right as a Measure of Freedom

In the article a right is revealed as available being of freedom, a duty is examined as a method of display and addition of a right, the idea of freedom is determined through dialectics of unity rights and duties.

Стаття надійшла до редакції 22.02.2008.